

Martina Soukupová,
Martin Kovář
[eds.]

Role státu v německém hospodářství 20. století [1]

K vývoji konzumní společnosti v Německé demokratické republice na příkladu spotřeby kávy¹

PAVEL SZOBI

I Předkládaný příspěvek analyzuje vývoj spotřeby a nabídky zboží v souvislosti s hospodářským vývojem Německé demokratické republiky po nástupu Ericha Honeckera do funkce generálního tajemníka ÚV Socialistické sjednocené strany Německa (SED) v roce 1971 a praktické výsledky jeho programu *Jednota hospodářské a sociální politiky*. Stejně jako v dalších satelitních státech Sovětského svazu, i v NDR se v sedmdesátých letech opožděně projevovaly problémy vycházející z energetické krize a zejména klesající konkurenceschopnost východoněmeckých výrobků na trhu v západní Evropě. S tím souvisel nedostatek moderních strojů či kvalitního spotřebního zboží ze zahraničí a, v konečném důsledku, zpomalující se tempo hospodářského růstu, které na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let vedlo k hrozbě státního bankrotu. Jedním z významných ukazatelů ekonomických těžkostí plánovaného hospodářství je osobní spotřeba obyvatelstva, jež byla v NDR v důsledku zmenšující se role soukromého podnikání, jehož poslední pozůstatky zmizely

¹ Tato studie vznikla jako jeden z výstupů výzkumného doktorandského projektu s názvem „Role státu v německém hospodářství ve 20. století“ registrovaného u Grantové agentury ČR pod č. 409/09/H024.

na začátku sedmdesátých let, odkázána na státní distribuci.²

II

Již po potlačení povstání v červnu 1953³ začala vláda prosazovat politiku rozšiřování nabídky potravin. Východní Němci toužili po stejně dobrých životních podmínkách, jaké měli jejich příbuzní ve Spolkové republice, jež v daném období procházela rychlým hospodářským růstem. Berlínský kabaret *Diesel* vyjadřoval v únoru 1955 tyto touhy ve svém vystoupení velmi přesně: „Cukr je tam sladší, treska je tam rychlejší! Povidla jsou sladší, Camembert je rychlejší! A jestli mi smrt s kosou nastaví nohu, musím být pohřben na Západě!“⁴ V letech 1955–1960 měl být vzestup nabídky zboží, zejména potravin, v NDR markantní: místo 31,5 miliardy marek v roce 1955 měl být obrat spotřebního zboží navýšen na 50 miliard marek.⁵ U nabídky masných výrobků se počítalo s pomalejším růstem (pouze o 6%), v případě

mléčných výrobků to bylo až o 62%. Postupně tak mohly východoněmecké rodiny utrácti za pochutiny a spotřební zboží více úspor. V roce 1962 bylo na pochutiny vydáno z rodinného rozpočtu v průměru 17,7%,⁶ zatímco roku 1967 tato hodnota dosáhla již 18,1%.⁷

Za výrobu kávy, čaje a sladkého pečiva odpovídaly podniky, které sdružoval kombinát *WVB Süß- und Dauerbackwarenindustrie Halle*. Zejména na příkladu výroby kávy v tomto podniku lze pozorovat postupné vytváření širší nabídky zboží. Od padesátých let existovaly nové druhy kávy, jež se staly standardním sortimentem v nákupních střediscích po celé NDR. Jednalo se o následující směsi:

First class:

Mona, vysokohorská směs, plná, aromatická, uslechlá;

Rondo, vysokohorská směs a *Santos*, plná, kulatá;

Kosta, konzumní směs, silná, kořenitá;

Kosta-Melange, konzumní směs se 40% obsahem kandydovaných bobů;

Kaffee-Versenkung, obsahuje směsi méně kvalitních bobů *Mona*, *Rondo*, *Kosta*, plus syrové kávy v poměru 80:20;

Kaffeinfreier Kaffee, vysokohorská směs a *Santos*, bez kofeinu;

Præto-Kaffee, kávový práškový extrakt.⁸

⁶ *Struktur der Geldausgabe und Warenaufgabe*, Institut für Marktforschung, SAPMO-BArch, DL 102/383, s. 3.

⁷ Tamtéž, s. 17.

⁸ *Prognose zur Entwicklung des Verbrauchs von Röstkaffee bis 1980*, Institut für Marktforschung, SAPMO-BArch, DL 102/394, s. 3.

² K oslabení ekonomiky NDR v důsledku zestrátnění soukromých podniků srv. AMBROSIOUS, G., „Sozialistische Planwirtschaft“ als Alternative und Variante in der Industriegeschichte – die Wirtschaftsbildung, in: STEINER, A. (ed.), *Überholen ohne einzuholen. Die DDR-Wirtschaft als Fußnote der deutschen Geschichte?*, Berlin 2006, s. 18–20.

³ Srv. EISENFELD, B. – KOWALCZUK, I. S. – NEUBERT, E., *Die überdängte Revolution: der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte*, Berlin 2004; ROESLER, J., *Der 17. Juni 1953: Aufstand gegen die Norm*, Berlin 2003.

⁴ KAMINSKY, A., „Nieder mit den Ah-Chips“, in: MARTNES, L. (ed.), *Unter dem Deckel der Diktatur. Soziale und kulturelle Aspekte des DDR-Alltags*, Berlin 2003, s. 97.

⁵ *Entwurf zum Gesetz über den zweiten Fünfjahresplan zur Entwicklung der Volkswirtschaft in der DDR für die Jahre 1956–1960*, SED ZK, Abteilung Gesundheitspolitik, in: *Siftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO-BArch)*, DY 30/IV 2/19/28, s. 83.

la o přestávkách během pracovního dne a v kancelářích; jen pouhou pětinu denní spotřeby kávy pili lidé v restauracích nebo kavárnách.¹⁶ Při kupování kávy pro vlastní potřebu obyvatelé upřednostňovali kvalitou průměrné a cenově výhodné směsi *Ronda* a *Kosta*. V roce 1968 zaplatili za jeden kilogram směsi *Ronda* 70 marek, za značku *Kosta* 60 marek. Nejdražší ze všech směsí byla *Mona*, jež stála 80 marek.¹⁷

Přes zrychlující se růst spotřeby dokázal východoněmecký stát v šedesátých letech plně pokrýt poptávku po kávě. Ústřední výbor SED dostával pravidelné zprávy z Institutu pro výzkum trhu tak, aby jeho členové zůstali v kontaktu se skutečným světem a byli připraveni reagovat na případný nedostatek pochutin na trhu. Zprávy institutu potvrzují pozitivní vývoj v šedesátých letech: „Produkce pražené kávy rok od roku stoupala. V letech 1962–1968 vzrostla o 34,4%... S vyrobeným množstvím pražené kávy bylo možno pokrýt plánovanou poptávku.“¹⁸ Sledování odhadů spotřeby mělo zásadní význam v sedmdesátých letech, kdy byl systém dovozu surové kávy ze zahraničí a zpracování v domácích závodech kapacitně omezen. Rozšiřování produkce se dalo realizovat pouze uzavíráním nových dovozních smluv. V roce 1973 se kromě napjatého stavu na světových ropných trzích objevila i tzv. *Kaffekrise*. Po katastrofálních staleyých mrazech v Brazílii se totiž káva stala nedostatkovým zbožím. Britské velvyslanceví v hlavním brazilském městě hlásilo do Londýna velké ztráty úrody: „Předpokládáme ztráty z červencového mrazu v Paraná a São

Paulu dosahují 40%, což představuje ztrátu úrody ve výši 6 milionů pytlů.“¹⁹ Podobně tomu bylo roku 1977, kdy ve státě Paraná sklídili pouze 1.800.000 pytlů kávy místo 11.700.000 pytlů z předchozího roku.²⁰ Ceny surové kávy určovali brazilští exportéři jakožto největší dodavatelé této komodity pro světové trhy. Nedostatek brazilské kávy tudíž způsobil strmý nárůst cen o téměř 400%.²¹

Neustále rostoucí poptávka po pochutinách mezi obyvatelstvem spolu s „kávovou krizí“ významně ovlivnily zahraniční politiku vůči rozvojným zemím; prioritou bylo dovézt co nejvíce čajových lístků, kávových a kakaových bobů. Zpráva britského ministerstva zahraničí o mezinárodním obchodě NDR z 15. září 1978 tuto novou orientaci potvrzuje: „NDR využívá příležitostí, které vznikají v třetím světě – stejným způsobem, jako se v minulosti snažila využít příležitosti jak ve Vietnamu, tak v Chile.“²² Zejména vztahy s africkými státy, které po vlně dekolonizace na začátku šedesátých let hledaly nové silné spojence ve východním bloku, měly pro NDR v mezinárodním obchodě zvláštní význam. Příkladem problémů, jež z této zahraničně politické orientace v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let vznikaly, byly vztahy

¹⁶ Tamtéž, s. 31.
¹⁷ Tamtéž, s. 57.
¹⁸ Tamtéž, s. 5.

¹⁹ Jeden pytel představuje 60 kilogramů kávy. Ž dopisu Arthuru J. Collinsa z britského velvyslanceví v Brazílii pro Foreign & Commonwealth Department z 12. září 1972, in: Exports of coffee from Brazil, The National Archives, Kew, FCO 67/685, s. 21.
²⁰ OLIVEIRA, J. T. de, *História do café no Brasil e no mundo*, Rio de Janeiro 1984, s. 299.
²¹ DORING, H.-J., *Es geht um unsere Existenz: Die Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Mosambik und Äthiopien*, Berlin 1999, s. 115.
²² *Information from A. D. S. Goods from the Western European Department*, in: The National Archives, Kew, FCO 31/2200, s. 1.

s Etiopii, africkou zemí, která se po sesazení císaře Haileho Selassieho I. v roce 1974 pokoušela o rychlé vybudování socialismu. Etiopie neplatila za významného světového producenta kávy: v roce 1975 vyvezla 914 000 pytlů, zatímco Pobřeží slonoviny 4 014 000 a Brazílie dokonce 15 604 000 pytlů surové kávy.²³ Přesto etiopská produkce stačila na to, aby zvládla saturovat východoněmeckou poptávku po kofeinovém nápoji.

NDR se díky vývozu moderních strojírenských výrobků, vozidel a zemědělské techniky do zaostrané, častými suchy poznačené Etiopie brzy stala jejím nejdůležitějším zahraničním obchodním partnerem hned po Sovětském svazu. V letech 1972–1975 musela NDR ročně zaplatit průměrně 150 milionů valutových marek za dovoz kávy, v roce 1977 to bylo dokonce 667 milionů valutových marek.²⁴ Kritická situace přimutla představitele NDR k jednání s Etiopii o zvýhodněných podmínkách vzájemného obchodu. Vyjednávání člena politbyra SED Wenera Lamberze²⁵ v Addis Abebě přinesla dohodu o tzv. obchodu zboží za zboží. V praxi to znamenalo odstranění dosavadního problému obou zemí ve vzájemných obchodních vztazích, jímž byl akutní nedostatek devizových prostředků. Za roční dovoz 10 000 tun kávy se NDR zavázala poslat 10 000 etiopské vládní vojenský materiál ve formě 550 nákladních vozů, které potřebovala v boji proti etiopejským povstalcům, snažícím se vyhlásit na pobřeží

Rudého moře samostatný stát.²⁶ Dohody o poskytnutí vojenské techniky učinily z NDR jednoho z nejvýznamnějších dodavatelů zbraní v regionu: „NDR ... je ... třetí v seznamu dodavatelů vojenské pomoci v subsaharské Africe, a to za Sovětským svazem a Kubou.“²⁷ Celkové byla pětina veškeré etiopské úrody kávy určené na export smluvně vázána na NDR.²⁸ Dojednané smlouvy přesto pokrývaly pouhou třetinu potřeb východoněmeckého státu, jež se ve druhé polovině sedmdesátých let odhadovaly na 15 000 tun kávy ročně. Ačkoli Etiopie souhlasila s možností zvýšit dohodnuté množství dodávek, neměla pro strojírenské zboží, které Berlín výměnou nabízel, takřka žádné uplanění. Ve vzájemném obchodě chyběly položky NDR, jež by se postaraly o vyrovnanou obchodní bilanci.²⁹ Výsledkem nezájmu Etiopie o stroje z východoněmeckého státu bylo v říjnu 1977 pasivní saldo zahraničního obchodu vůči Addis Abebě ve výši 24 milionů valutových marek; o rok později dosáhlo hodnoty až 660 milionů valutových marek. K jeho vyrovnání nestačily ani opakované dodávky zbraní, armádních vozů a trvanlivého chleba, který byl kvůli omezeným ka-

²³ Kaffee & Tee Markt, ročník 26, 1976, č. 17, s. 23.

²⁴ DORING, H.-J., c. d., s. 115.

²⁵ Werner Lamberz (1929–1978), člen politbyra odpovědný za agiataci a propagandu. Byl považován za následníka Ericha Honackera ve funkci generálního tajemníka ÚV SED, zabýval při jeveckém neštěstí v Libyi.

²⁶ DAGNE, H. G., *Das entwicklungspolitische Engagement der DDR in Äthiopien: eine Studie auf der Basis äthiopischer Quellen*, München 2004, s. 73.

²⁷ *Zeitschrift für Kolonialgeschichte*, s. 21.

²⁸ Na základě uzavřených dohod dostala NDR příslibných 10 000 tun kávy ročně, přičemž celková produkce Etiopie za rok 1977 byla odhadována na 48 165 tun. Srv. Kaffee & Tee Markt, ročník 26, 1976, č. 17, s. 23.

²⁹ Podle *Neue Zürcher Zeitung* z 9. října 1980 byla jedna z dohod mezi oběma státy v roce 1978 znečištěna. NDR, která získala kávu za 85 % ceny na světových trzích, přý koupencem kávu s vysokým ziskem prodala na burze v New Yorku. Srv. POST, U. – SANDVOSS, F., *Die Afrikapolitik der DDR*, Hamburg 1982, s. 66.

mentují stížnosti, jež směřovaly přímo na výrobce, a zároveň i na stranické orgány po celé NDR.³⁹ Příkladem takovýchto reakcí je dopis obyvatele z krajského města Halle: „Vyzkoušeli jsme nový druh kávy *Kaffee-Mix* a zjistili jsme, že neodpovídá požadavkům... Po vypití jednoho šálku jsme necekali dlouho na bolesti žaludku a byli jsme nuceni vzít si ... kapky. Velice doufáme, že zvýšení obrátu v prodeji žaludčních kapek není předměttem Vašeho zájmu.“⁴⁰ Obyčan z města Weisfenfels pro změnu napsal: „Podle mého názoru nemůže být v zájmu závěrů IX. sjezdu SED zvyšovat tímto způsobem životní úroveň občanů. Kromě toho postrádám na Vašem obalu přesný popis receptury.“⁴¹ Nestavitel-ná kávovinnová směs dostala brzy lidové pojmenování „Erichova Krönung“ (*Erichs Krönung*), což parodovalo název oblíbené lidové kávy *Jacobs Krönung*, vyráběné ve Spolkové republice. Německý historik Stefan Wollé východoněmeckou „kávovou kulturu“ výstižně popsal takto: „Posezení u kávy se stalo důležitou součástí specifické východoněmecké kultury, přesněji řečeno tzv. kancelářské komunikace, srovnatelné s brigádami výrobního podniku, které společně popily pivo a chodily do hospody. To vytvářelo onen pro NDR tak typický jednotící prvek a pocit soudržnosti mezi obyčejnými lidmi.“⁴² Obavy, že stížnosti obyvatele povedou k demonstracím a nepokoje, se však nenaplnily. Občané se zasnobili kvalitními druhy kávy v „šedé zóně“ ekonomiky, během letních dovolených v zahraničí je nakupo-

³⁹ Srv. MÜHLBERG, F., *Bürger, Bitten und Behörden. Geschichte der Eingabe in der DDR*, Berlin 2004.

⁴⁰ DORING, H.-J., c. d., s. 121.

⁴¹ Tamtéž.

⁴² WOLLÉ, S., c. d., s. 279.

vali ve velkém množství do zásoby, případně začali pít místo kávy čaj. Stát fungování „šedé“, nebo-li tzv. „druhé ekonomiky“ toleroval a fakticky na ni i spoléhal.⁴³ Interní analýza pro stranické politiky-roz z února 1989 prokázala, že soukromý dovoz spotřebního a potravinářského zboží částečně převyšoval vlastní výrobu podobných výrobků v NDR.⁴⁴

V roce 1978 ceny surové kávy na světových trzích opět klesly na úroveň z počátku desetiletí a zásobování maloobchodní sítě kávou se „normalizovalo“. K dosažení předkrizové úrovně nabídky však musela vláda NDR nakoupit v zahraničí téměř 500.000 tun surové kávy za 470 milionů valutových marek. Obyvatelé si v obchodech tuto kávu koupili za 3,3 miliardy marek, což byla suma, která se blížila maloobchodnímu obrátu s nábytkem, jenž dosahoval částky 3,7 miliardy marek, a dokonce daleko předstihla prodej obuvi s 1,8 miliardy marek.⁴⁵ Problémy s nedostatkem kávy se opakovaly ještě jednou na začátku osmdesátých let, kdy bylo dovezeno nejvíce kávy za celé období existence NDR – v roce 1983 až 1.237.083 tun.⁴⁶

III

Analýzovaná „kávová krize“ je typickým příkladem neschopnosti centrálně řízeného hospodářství NDR zabezpečit obyvatelstvu přísun nejen chronicky nedostatečného spotřebního zboží, ale i některých

⁴³ Srv. MANZ, G., „*Schatenwirtschaft in der DDR*“, in: *Wirtschaftswissenschaften*, ročník 38, 1990, č. 1, s. 219–229.

⁴⁴ KAMINSKY, A., *Konsumpolitik in der Mangelwirtschaft*, in: VOLLNHAUS, G. – WEBER, J. (ed.), *Der Schein der Normalität. Alltag und Herrschaft in der SED-Diktatur*, München 2002, s. 107.

⁴⁵ WOLLÉ, S., c. d., s. 280.

⁴⁶ *Kalce & Tre Markt*, ročník 37, 1987, č. 13, s. 8.

druhů potravin a pochatin. Jejich dodávky do maloobchodní sítě byly často nedostatečné a nárazové. Dokonce i brambory, jinak běžná plodina, zmizely na přelomu let 1970 a 1971 z pultů prodávajících velmi rychle.⁴⁷ Obyvatelé si vytvářeli síť známosti mezi pracovnicími obchodů, aby se k nedostatkovému zboží dostali dříve, než bude opět vyprodáno. O konstantně napjatých dodavatelsko-odběratelských vztazích svědčí zaznamenaný telefonický rozhovor dvou vedoucích prodávajících:

„Ahoj Heinrichu, to jsem já, prosím tě, teď před Vánoci vám vždy do obchodu dovezu maďarský salám. Můj syn nechce pod stromeček nic jiného než celou štangli salámu. Nedalo by se s tím něco udělat?“

„To by šlo. Nejlepší bude, když přijdeš zítra dopoledne, kolem devíti hodin, to ostatní akorát snídají.“

„Perfektní. Hele, letos dostaneme ještě extra uzenné úhoře na svátky. Pořídíš nějaké? Pak bych Ti zavolala, až dorazí.“⁴⁸

Problematika nedostatku kávy, s nadsázkou řečeno, „rezonovala“ i v dalších odvětvích potravinářského průmyslu, neboť byla předmětem každodenní potřeby; z klimatických důvodů ji navíc nebylo možné získat z domácích zdrojů, podobně jako exotické ovoce nebo bavlnu. Zaúmco exotické ovoce bylo možné nahradit doma pěstovaným sezónním ovocem, případně zaváženími, a bavlnu umělými vlákny, pokusy o zavedení kávovinových náhražek do maloobchodní sítě se u obyvatelstva setkaly s velkými protesty. Nedostatek

devizových prostředků, nevyrovnaná bilance zahraničního obchodu a s tím související zadluženost v zahraničí však možnosti nákupu kávy na světových trzích omezovaly. Hledání náhradních řešení deformovalo přirozenou zahraničně politickou orientaci NDR a v sedmdesátých letech přispělo k vytváření nových nadstandardních vztahů s některými rozvojovými zeměmi. V důsledku rychlého rozvoje vzájemného obchodu s Etiopií ve druhé polovině sedmdesátých let dokázal Honeckerův stát částečně nahradit výpadek v dovozu kvalitní latinskoamerické kávy, bylo však „katastrofou“, že tak činil výměnou za armádní techniku a zbraně, které v této zemi prodlužovaly občanskou válku a hladomor.

Do konce osmdesátých let 20. století nebyl východoněmecký stát ve své roli jediného a monopolního podnikatele schopen reagovat na poptávku odpovídající nabídkou zboží a služeb. Ve své snaze učinit socialismus společně atraktivním a životní úroveň srovnatelnou s vývojem v západní Evropě, zejména ve Spolkové republice, zcela selhal. Absence svobodného podnikání a obchodu znemožňovala vývoj konzumní společnosti v právním smyslu slova, což se významně podílelo na rychlé demontáži trhu v NDR po uvolnění politických poměrů v roce 1989.

Abstrakt

Od druhé poloviny padesátých let vedla snaha o zvyšování životní úrovně v Německé demokratické republice k růstu koupěschopnosti obyvatelstva. Nedostatečně diferencovaná výroba a import odvětví, potřebního zboží či některých druhů potravin však omezovaly rozvoj osobní spotřeby. V sedmdesátých letech se projevil nedostatek de-

⁴⁷ FULBROOK, M., *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*, New Haven – London 2005, s. 42.

⁴⁸ GROHNERT, E., c. d., s. 113.

vizových prostředků ve státní pokladně ve snižení dovozu brazilské kávy. Důsledkem bylo rušení distribuce a stopcentní zvýšení cen některých druhů kávy v maloobchodní síti. Produkce kávovníkových náhražek a dovoz dostupnější kávy z Etiopie výměnou za zboží z NDR zmírnily problémy v zásobování pouze částečně. „Kávová krize“ se tak stala jedním ze syndromů nedostatkové ekonomiky.

Abstract

The efforts to raise living standards in the German Democratic Republic led since the second half of the 1950s to an increase in purchasing power of the population. However, poorly differentiated production of clothing, consumer goods and certain types of food products together with limited import from abroad, hindered growth of private consumption. In the 1970s, a lack of foreign reserves in the treasury brought about a significant decrease of the Brazilian coffee import. In consequence, distribution suffered and prices of some kinds of coffee skyrocketed in retail stores. Production of coffee substitutes, as well as imports of the more affordable coffee from Ethiopia in exchange for goods from the GDR, solved the supply problems only partially. The coffee crisis became one of the most significant scarce economy syndromes.

Ключевые слова

Německá demokratická republika, centrálně řízené hospodářství, osobní spotřeba, „Kávěkrize“

Key Words

German Democratic Republic, Central Planning Economy, Private Consumption, Kaffeekrise